

ÇOĞUNLUK VS. AZINLIK: DEMOKRATİK HUKUK DEVLETİNİN GERÇEKLEŞME KOŞULU OLARAK SİVİL İTAATSIZLIK

(MAJORITY VS. MINORITY: THE CIVIL DISOBEDIENCE AS A CONDITION TO
FULLFILLMENT DEMOCRATIC RULE OF LAW)

F. Ceren Akçabay*

“Çoğunluğun mutlak hakimi olduğu bir hükümet adil, hatta insanların bu kavramdan anladıkları kadar dahi adil olamaz... Çoğunluğa uyan azınlık güçsüzdür, hatta böyle bir durumda azınlık bile sayılmaz. Ama bütün gücünü koyduğu an yenilmez olacaktır.”
Henry D. Thoreau¹

ÖZET

Sivil itaatsizlik kavramı, günümüzde sık sık kullanılmakla birlikte hukuka uymama davranışı içermesi nedeniyle hukuk alanının dışında tartışılan kavramlardan biridir. Ancak özellikle 21. yy devlet ve hukuk tartışmaları düşünüldüğünde sivil itaatsizlik hukuk ile politika arasındaki ilişkinin aydınlatılmaya çalışılmasına yardımcı olabilecek önemli bir kavramdır. Sivil itaatsizliğin günümüz demokratik toplumlarındaki çoğunluk ve azınlık ilişkileri üzerinden hukuk ve politika üzerindeki belirleyiciliği bu açıdan özellikle önem taşır.

Anahtar Kelimeler: Sivil itaatsizlik, Demokrasi, Çoğunluk, Azınlık, Hukuk devleti, Direnme hakkı.

* Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı.

¹ Henry D. Thoreau, “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 31. Hannah Arendt’in ifadesi ile “sivil itaatsizliği, politik sözcük dağarcığımızın asli bir parçası haline getiren “Thoreau, köleliğe göz yuman Amerikan hükümetine seçim vergisini ödemeyi reddetmiş; kişisel vicdandan yola çıkarak daha sonra politik bir eğilim kazanacak sivil itaatsizlik tartışmacılarının öncülerinden olmuştur.” Bkz. Hannah Arendt, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 85-93.

ABSTRACT

The concept of civil disobedience, although used often today, discussed outside the field of law as it contains unlawful behavior. However, if considering the state and law debates, especially in the 21st century, civil disobedience is an important concept which can help to clarify the relationship between law and policy. Civil disobedience has an particular importance on the basis of majority and minority and the law and policy relations in today's democratic societies.

Keywords: *Civil disobedience, democracy, majority, minority, rule of law, right to resistance.*

I- Giriş

Sivil itaatsizlik, hukuk dışı eylemlerle beraber gündeme gelen bir kavram olması sebebiyle genel itibariyle hukukun tartışma alanı dışında görülmektedir. Oysa hukuka ilişkin felsefi ve sosyolojik yaklaşımlar, hukuk alanının, normatif hukuk kuralları ya da hukuk uygulaması ile sınırlı görülemeyecek çok boyutlu bir ilişkiler ağının bir parçası olduğunu tartışmasız şekilde ortaya koyar. Normatif yapısı, hukukun zorunlu olarak değer içermesi sonucunu doğurmaktadır. Günümüzde değere ilişkin tartışmalar, her ne kadar politika ve etik alanlarına bırakılmış görülsede, modern hukuk sisteminin varlığını sürdürmek için muhtaç olduğu meşruluk bu tartışmalara bağlı olarak var olabilmektedir. Hukukun basit bir kurallar manzumesinden, yasa koyucunun ise toplumun çoğunluğunun iradesinden ibaret görülmesi; hukuka itaatin, siyasal iktidarın ve hukukun meşruluğu yerine zora yani şiddete dayalı olarak oluşturulması sonucunu doğurur.

21. yy modern devlet ve hukuk tartışmaları göz önüne alındığında hukuk ve şiddet, hukuk ve meşruluk, hukuk ve politika özellikle de demokrasi tartışmaları arasında kendine mütevazı ancak son derece önemli bir yer bulan kavramlardan biri sivil itaatsizliktir. Dünyada ve ülkemizde birbiri ardına ortaya çıkan ve giderek güçlenen toplumsal hareketlerin tercih ettiği mücadele biçimlerinden biri olan sivil itaatsizlik, hukuk dışı ve radikal bir kavram olarak görülerek tartışma dışına itilmediği takdirde teorik olarak içerdiği olanaklar ve toplumsal gerçekliğe ilişkin sunduğu

ipuçları ile yeni yüzyılın gerektirdiği devlet ve hukuk sistemi hakkında önemli fikirler verebilecek niteliktedir.

II- Devlet ve Şiddet

Şiddet, şüphesiz toplumu kontrol etmek için kullanılan en eski ve en etkili araçtır. Bu nedenle, şiddet, toplumsal iktidarın siyasal biçiminin tanımlayıcı unsuru olarak kabul edilmektedir. Hiçbir devlet, polis yahut buna benzer askeri bir güce sahip olmaksızın var olamaz. Günlük hayat-tan yola çıkıldığında şiddet ve siyasal iktidar arasındaki bu zorunlu ilişki kimi zaman fazla görünür olmasa da, devlet, doğrudan doğruya ya da sık sık başvurmasa dahi, şiddet araçları üzerinde kontrol sahibi olmaksızın toplum üzerinde egemenlik sağlayamaz². Siyasal iktidar meşruluğunu kaybettiği oranda şiddete ya da şiddet tehdidine dayanarak itaati sağlar³. Siyasal iktidarın meşruluğu, toplum üyeleri ya da en azından bunların çoğunluğu tarafından tanınmasından gelir. Meşruluğu konusunda görüş birliği olmayan iktidar, iktidar olmaktan çıkarak güce dönüşür ve ancak kendisine boyun eğilmesini sağlayabildiği sürece varlığını sürdürür⁴.

Siyasal iktidar, şiddet araçları üzerinde, her zaman belli bir ölçüde denetimi gerektirmekle birlikte, şiddet araçlarının kesinleşmiş sınırlar içinde tekel altına alınması modern devlete özgüdür⁵. Modern devleti şiddet tekeline bağlı olarak açıklayan Max Weber'e göre: "Devlet, belli bir arazi içinde, fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde bulunduran insan topluluğudur⁶." Modern öncesi toplumlarda şiddetin yaygınlığı iç barış açısından tehdit yaratarak güvensizliğe neden olduğu için, modern

² Poggi, bu görüşü, Peter Berger'in zihin açıcı örneği ile pekiştirmektedir. Berger'e göre: "Şiddet uygulamasında, uyarılar ve kınama cezası gibi çok sayıda aşama bulunabilir. Ancak, tüm bu uyarılar göz ardı edildiğinde, trafik cezası ödemek kadar basit bir meselede bile en sonunda karşı karşıya gelinecek durum, birkaç polisin kapıda kelepçe ve polis arabası ile beklemesidir.", aktaran Gianfranco Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Aysun Babacan (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4-5.

³ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 92.

⁴ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, Şirin Tekeli (çev.), Varlık yayınları, İstanbul, 2004, s. 132.

⁵ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Ersin Kuşdili (çev.) Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2000, s. 58.

⁶ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Taha Parla (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 132.

devletin şiddet tekelinin meşruluğunu toplumsal barış ve güvenliği sağlama işlevinden aldığı kabul edilmektedir. Ancak, modern devletin elinde topladığı şiddet gücü, toplumsal şiddetin önlenmesini sağlayabileceği gibi kapsamlı bir baskı aygıtı ve pratiğinin doğmasına da yol açabilecek niteliktedir. Bu noktada, şiddet tekeline sahip modern devletin dizginlenmesi için başvurulan mekanizma hukuk devleti olmuştur. Modern devleti hukuktan hareketle temellendirmek ve örgütlemek olarak açıklanabilecek hukuk devleti, şiddet tekelinin kullanımının ve potansiyel kullanım alanlarının hukuka göre belirlenip sınırlanmasını içerir⁷. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken ise, hukukun araçsal yapısının devlet-şiddet ilişkisinde neden olduğu paradokstur.

Modern devlet şiddet tekeline sahip olmak için hukuku kullanır. Şiddetin bireysel kullanımları hukuk normları ile engellenir⁸. Hukuk normlarına aykırı davranışlar ise, devletin şiddet tekeli sayesinde örgütlenen yaptırımlarla karşılaşır. Bu, hukukun, devletin şiddet tekeli ile ilgili rolünün sadece bir boyutunu oluşturur. Diğer yandan, hukuk devletinde, yani hukukun sadece bir kural bütünü olarak devletin yanında varlık göstermekle yetinmeyip devletin faaliyetlerine egemen olduğu koşullarda, hukukun esas rolü, devletin şiddet tekelinin denetlenmesidir. Dolayısıyla hukuk devletinde, hukuk bir yandan devletin şiddet tekelinin oluşumunu sağlarken bir yandan da şiddet tekelinin kontrolünü ve sınırlamasını sağlar.

III- Kanun Devleti, Hukuk Devleti ve İnsan Hakları

Siyasal iktidarın sınırlandırılmasına yönelik arayışların düşünsel kökleri oldukça erken dönemlere kadar götürülebilmekle birlikte, hukuk devleti, modern devlete ilişkin bir sınırlandırma çabası olarak ortaya çıkmıştır. Önceleri kapitalist toplumun üzerine inşa edilen modern devletin meşruluğuna imkan sağlayan ve yasallığı meşruluk için yeterli gören biçimsel bir kavrayış ile başlayan bu arayış, sadece kendi koyduğu ve istediği an değiştirebildiği yasalara uymanın modern devleti yeterince

⁷ Mithat Sancar, “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti” Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 13, s. 28, 36-38.

⁸ Kurtul Gülenç, “Hukuk ve Şiddetin ‘Hayaletimsi’ Birlikteliğinin Benjaminci Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme, HFSA 20. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, s. 59.

sınırlandıramadığı görülerek zaman içinde, özgürlük ve insan onurunu temel alan maddi bir içeriğe kavuşmuştur⁹.

Hukuku, devletin koyduğu kurallara indirgeyen otoriter kavrayış, hukuk devletinden çok kanun devletine karşılık gelir. Kanun devleti, devletin varlığının devamı gerekçesini öne sürerek siyasal iktidarın meşruluk kaynağı olan hukuku, etik kurallar ile insan haklarını bağlamından kopartarak yasaya indirger¹⁰. Gerçekte yasadan çok, vatan, lider ve milli kahramanlık gibi insanı ikincil konuma düşüren insanüstü değerler¹¹ etrafında meşrulaştırılmaya çalışılan bu iktidar biçiminin siyasal iktidarı araç değil amaç olarak gören yaklaşımının aşılması için, devlete, içeriği etik ilkeler ve insan hakları ile belirlenmiş anayasal bir statü kazandırılması gerekmektedir¹². Bu nedenle, siyasal iktidarın sınırlanması ve hukuki güvenliğin sağlanması için, yasama yetkisini kurallara bağlayacak, siyasal katılım haklarını güvence altına alacak, insan hak ve özgürlüklerini temel normatif eksen haline getirecek anayasalar ve demokratik parlamentarizm ortaya çıkmıştır¹³.

Otoriter ve totaliter rejimlerden anayasal demokrasiye geçişi sağlayan hukuk devleti, hukukun üstünlüğü, hukuk önünde eşitlik ve erkler ayrılığı ilkeleri doğrultusunda siyasal iktidarın temel haklar ekseninde sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Hukuk devletinin minimum standartları kabul edilen bu ilkelerin varlığı, dar anlamda hukuk devletinin varlığı için yeterli görülmekte ve prosedürel hukuk devleti olarak tanımlanmaktadır. Şüphesiz prosedürel hukuk devleti, sınırlandırılmamış bir siyasal iktidara göre ileri bir noktayı temsil etmekle birlikte, meşru bir anayasal demokrasinin varlığı için yetersizdir. Demokratik hukuk devletinin meşruluğu hukuk devletinin belli bir içeriğe kavuşturulması ve hu-

⁹ Mithat Sancar, “Devlet Aklı” Kıskaçında Hukuk Devleti, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34-35.

¹⁰ Kanun devleti, devlet aklı ya da hikmet-i devlet (raison d'état) gibi kavramlar etrafında tartışılmaktadır. Bkz. Zühtü Arslan, “Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 13, s. 70-75.

¹¹ İnsanüstü değerler açısından ayrıntılı bir tartışma için bkz. Yasin Ceylan, “İnsan Hakları ve İnsanüstü Değerler”, HFSA 13. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, s. 42-45.

¹² Arslan'ın dikkat çektiği üzere kanun devletinin hukuk devletine dönüşebilmesi için anayasaya sahip olması yeterli görülemez. Diğer hukuk düzenlemeleri gibi anayasalar da keyfi hükümler taşıyabilir. Bu nedenle, hukuk devleti için anayasanın içeriği konusunda kesin gereklilikler ekseninde belirlenmelidir. Bkz. Arslan, s. 79.

¹³ Mithat Sancar, “Devlet Aklı” Kıskaçında Hukuk Devleti, s. 80-81.

kuk dışı bir takım değerlere dayandırılması ile mümkün olabilir¹⁴. Daha geniş bir hukuk devleti kavrayışına denk gelen ve içerikli hukuk devleti olarak adlandırılan bu yaklaşım, hukuk devletini daha çok adalet ve hak ekseninde geliştirilen tartışmalar doğrultusunda ortaya çıkan değerlerle içeriklendirmektedir¹⁵.

Hukuk devleti tartışmalarının geldiği nokta itibariyle bugün, demokratik hukuk devleti, bu iki yaklaşım bir araya getirilerek bütüncül şekilde, modern devletin hem belirli yüksek hukuk ilkeleriyle ve değerlerle bağlanması, hem de belirli hukuki güvenceler ve süreçler sağlanarak biçimsel düzeyde sınırlanması olarak tanımlanmalıdır.¹⁶ Dolayısıyla, hukuk devleti, hukuk sınırları içerisinde hareket eden devlet anlamına gelmekle birlikte, hukuk devleti kavramının vurguladığı “hukuk”, devletin vaaz ettiği hukuk değil, meşruluğunu evrensel değerlerden alan hukuktur. Eşitlik, adalet ve insan hakları kavramlarının vücut bulmasını sağlayan bu evrensel değerler, siyasal iktidarı sınırlandıracak anayasacılık düşüncesinin de ahlaki zeminini oluşturur¹⁷.

Günümüz demokratik hukuk devleti içinde düşünüldüğünde, hukuk, devletin şiddet tekeline bir baskı aygıtı yaratacak şekilde oluşturup meşrulaştıran ve içeriği her türlü keyfiyet içerisinde belirlenebilen bir normlar bütünü olmaktan çıkarak, güvenlik, eşitlik ve özgürlük gibi toplumsal değer ve ihtiyaçların karşılanmasını sağlayabilir. Her ne kadar modern devlet içinde hukuk, sadece araçsal imkanları ile öne çıkarılmışsa da, hukuk, sadece meşruluk, değişim ve denetim sağlayan bir araç değil, aynı zamanda toplumsal gerçekliği yansıtan ve adalet idesine yönelmiş bir yapıdır. Hukuk normları, sadece yürürlük kazanmakla veya herhangi bir biçime konulmuş olmakla hukuksallık özelliği edinmezler. Hangi biçimde oluşturulursa oluşturulsun hukuk normları belirli değerler içerirler. Bu nedenle, toplumsal gerçeklik ve adalete uygun olmayan

¹⁴ Michel Rosenfeld, “The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy”, *Southern Californian Law Review*, Cilt: 74, 2000-2001, s. 1307-1314.

¹⁵ Johathan Rose, “The Rule of Law in The Western World: An Overview”, *Journal of Social Philosophy*, Cilt: 40, No: 4, Kış 2004, s. 457-464.

¹⁶ Benzer bütüncül bir hukuk devleti tanımı, hiç de şartırcı olmayacak biçimde Türkiye’de “sivil itaatsizlik” tartışmalarının başlangıç noktasını ve belkemiğini oluşturan Hayrettin Ökçesiz’in “Sivil İtaatsizlik” kitabında bulunabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Eko Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 91-93.

¹⁷ Mustafa Erdoğan, “Hikmet-i Hükümet’ten Hukuk Devletine Yol Var mı?”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, s. 53.

normların da hukuk olarak kabul edileceğini söylemek hukuku yasa koyucunun ya da yasa koyucuyu belirleyen çoğunluğun iradesine indirgemek anlamına gelir¹⁸. Oysa evrensel değerler içermeyen hukuk, siyasal iktidara meşruluk yani dayanak kazandırmak bir yana kendisi dayanaksız kalacak, toplumsal gerçeklikten ve yaygın olarak kabul edilen adalet anlayışlarından kopuk olduğu ölçüde toplumu belirleme yetisinden yoksun olacaktır¹⁹.

Normatif bir yapı yani kural sistemi olarak hukuk, zorunlu olarak olması gerekene ilişkin bir içerik taşır; hukukun idesini teşkil eden toplumsal talepler ve adalet arayışının hukukla ilişkisinin gözlerden uzak tutulması, hukukun içeriğinin siyasal iktidarın ihtiyaç ve beklentileri çerçevesinde belirlenmesine ve baskıcı yönetimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Demokratik bir hukuk devleti arayışı, özgürlük ve insan onuru gibi kavramlar etrafında örülen insan hakları doğrultusunda siyasal iktidarın sınırlanmasını sağlayacağı gibi hukukun çok boyutlu yapısının ortaya koyarak hukukun araçsal kullanımının da önüne geçilmesini sağlayabilir.

Demokratik hukuk devleti söz konusu olduğunda, dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta, bu devlet yapısı içinde hukuk devletine içeriğini veren evrensel değerlerin, siyasal iktidar gibi, siyasal iktidarın oluşmasını sağlayan demokrasiye de sınırlılıklar getirmesidir. Anayasal demokrasi olarak tanımlanan bu demokrasi kavrayışında parlamento yani yasa koyucu mutlak bir güce sahip değildir. Siyasal iktidara karşılık gelen çoğunluk²⁰, azınlığın hak ve özgürlükleri ve anayasanın içerdiği evrensel değerler doğrultusunda sınırlanır²¹. Demokratik hukuk devletinin meşruiyetinin kaynağı, hukuku oluşturan parlamentonun gerisindeki “milli irade” değil”, toplumu oluşturan özneler arasındaki ilişkiler ve iletişim çerçevesinde geliştirilen hukuk idesidir. Bu açıdan bakıldığında, parlamento siyasal iktidarın vücut bulduğu “yasa koyucu” değil, toplum-

¹⁸ Ahmet Gürbüz, *Hukuk ve Meşruluk: Evrensel Erdem Üzerine bir Deneme*, Beta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 68 vd.

¹⁹ Carl J. Friedrich, *The Philosophy of Law in Historical Perspective*, The University of Chicago Press, Chicago&London, 1963, s. 202-203.

²⁰ Çoğunluğun kararı ancak karar alma süreçlerinde yeterli iletişime, herkesin düşüncesini açıklamasına izin veren, bunun için gerekli mekanizmaları oluşturan ve ifade edilen düşünceleri ciddiye alan, gelişmeye, öğrenmeye açık yetenekli bir demokrasi de anlamlıdır. Bkz. Coşar, s. 19.

²¹ Arslan, s. 81-82.

sal talepler ve adalet konusunda toplumsal iletişimin gerçekleştiği siyasal bir alan olarak görülmelidir²².

Özgürlük, eşitlik ve adalet gibi evrensel değerler bu anlamda demokrasinin olmazsa olmazları olarak görülmelidir. Özellikle adalet kavramı, demokratik hukuk devletinde toplumsal talepleri ve insan haklarını yaşamsal kılacak en anlamlı kavramdır. Bu nedenle, demokrasi ancak hukuk devleti içinde adalet kavramına dönük hukuk normlarının oluşmasını sağladığı ölçüde anlamlıdır. Bu anlamda adalet, hukukun oluşumu açısından bir tür hedef ve yön belirleyicidir. Adalet kavramı içeriksiz bir isteme ilkesi olarak anlaşıldığında demokrasi ve insan hakları arasında bir çeşit köprü oluşturarak hukukun evrensel değerler ışığında belirlenen insan haklarına uygun şekilde oluşturulmasını sağlayabilir²³.

Adalet, çoğu zaman sanıldığı gibi belirli içerikli ilkelerin etkin kılınması değil, toplumsal ve siyasal ilişkileri düzenleyen normlara ilişkin bir taleptir. Bir isteme ilkesi olarak adaletin ortaya koyduğu talep, toplumsal, siyasal ve hukuksal kararlar belirlenirken insan haklarının gerektirdiği ilkelerin baz alınmasıdır. Dolayısıyla, adalet bir talep olmakla birlikte hukukun dayandığı ilkeler, bu talebin konusunu oluşturan insan haklarından türemektedir²⁴. Hak, kişinin toplumdan isteyebileceği, kullanabileceği yetkililerdir. İnsan hakları ise bireylerin salt insan olmalarından kaynaklı olarak kazandıkları haklardır²⁵.

İnsan hakları, insanların insan oldukları için özel bir muamele görmeleri gerektiği düşüncesine dayanır. Belirli tarihsel koşullarda insa-

²² Bu görüş Jürgen Habermas'ın siyasal iktidarın meşruluğu açısından insan hakları ile halk egemenliğini birbirine denk gören bakış açısı ile temellendirilebilir. Habermas'ın yaklaşımına ilişkin ayrıntılı tartışmalar için bkz. Jürgen Habermas, *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*, William Rehg (çev.), The MIT Press, Cambridge, 1996, s. 127. Ancak, Sururi Aktaş'ın belirttiği gibi, bu kavrayış, müzakereci demokrasi içinde insan haklarının halk egemenliği tarafından devre dışı bırakılmaması sonucunu doğurabilir. Bu nedenle, meşruluk esas olarak insan onurunu temel alan bir haklar zeminine oturtulmalıdır. Bkz. Sururi Aktaş, "Müzakere (Söylem) Etiği, Demokrasi ve Meşruluk", EÜHFD, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Haziran 2012, s. 1-20.

²³ Nesrin Kale, "Hukukun Adalet Uygunluğu", HFSA 9. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004, s. 60-63.

²⁴ Ioanna Kuçuradi, "Adalet Kavramı", Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri, Hayrettin Ökçesiz (haz.), Alkım Yayınevi, 1997, s. 322-329.

²⁵ Ioanna Kuçuradi, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Metaksan Ld., Ankara 1982, s. 7.

nın yapısal olanaklarına ilişkin değerler bilgisinden türer. Herhangi bir hakkı, insan hakkı yapan özellik bu tür muameleye ilişkin bir talep getirmesidir. Devlet açısından bakıldığında, insan hakları, insana uygun muameleyi mümkün kılan koşulları ortaya çıkaran normlardır. Hukukun oluşturulmasında ve uygulanmasında temel alınması gereken öncüller insan haklarında ifadesini bulan etik ilkelerden oluşmaktadır. Hukukun birbiriyle çatışan kişisel ve grupsal çıkarların korunması vasıtasına dönüşmemesi için, adaletin gerçekleşmesi ve insan onurunun korunması için insan haklarına dayalı bir hukuk sisteminin varlığı zorunludur²⁶. Aksi takdirde, salt “milli irade” gibi insanüstü bir değerle meşrulaştırılan siyasal iktidarın buyruğu ile eş anlama gelecek olan hukuk, siyasal iktidar nasıl gerekli görürse o şekilde kullanılacak basit bir araca dönüşecektir²⁷.

Evrensel adalet arayışı ve insan haklarına yönelik toplumsal taleplerin gelişimi ile orantılı şekilde demokratik hukuk devletine ilişkin yaklaşımlar da gelişim göstermekle birlikte, günümüzde demokratik hukuk devletine ilişkin genel olarak kabul gören bir takım asgari özelliklerin varlığından söz edilebilir. Bu özelliklerden başlıcaları; seçme ve seçilme özgürlüğü, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, yasa önünde eşitlik, mahkemelerin bağımsızlığı, kuvvetler ayrılığı, kişinin bedeni ve psikolojik bütünlüğünün dokunulmazlığı, gelir farklılıklarına rağmen insanların genel olarak kendilerini gerçekleştirme koşullarının varlığı, azınlık hakları²⁸ ve çoğulculuk kuralı olarak sayılabilir. Demokratik hukuk devletinin varlığından bahsedilebilmesi, adalet ve insan haklarına ilişkin toplumsal taleplerden yola çıkılarak gelişen bu temel ilke ve hakların varlığına bağlıdır. Bunun yanında mutlak ve ebedi adil bir demokrasiden ya da hukuk devletinden söz edilmesi mümkün olmayacağı için yasala-

²⁶ Ioanna Kuçuradi, “Etik İlkeler ve Hukukun Temel İlkeleri Olarak İnsan Hakları”, HFSA 13. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2005 s. 36-41.

²⁷ Bu sonuç, Marksist geleneğin hukukun üstünlüğüne yönelttiği “sınıf eksenli” eleştiriler ile örtüşür niteliktedir. Frankfurt Okulu içinde gelişen bu bakış açısına göre, hukuk devleti ile sağlanmaya çalışılan hukukun üstünlüğü, siyasal iktidarın temsilcisi olduğu kişisel ve sınıfsal çıkarları korumanın bir aracı haline gelen hukuku gizlemekten başka bir anlama gelmez. Hukukun üstünlüğüne ilişkin Marksist eleştiri için bkz. Arslan, s. 84.

²⁸ Demokraside, son kertede çoğunluk karar verecektir ancak çoğunluk, birinci olarak azınlık haklarının da dahil olduğu dokunulmaz ve devredilmez insan haklarına aykırı karar vermemeli ve karar verme sürecinde herkesin sözünü söylemesine olanak tanımalıdır. Bkz. Coşar. 20.

rın birden fazla kez görüşülmesi, anayasa yargısı ve sivil itaatsizlik gibi düzeltici mekanizmalara gereksinim olduğu da açıktır²⁹. Dolayısıyla, günümüzde, dikkatli ve ölçülü şekilde başvurulduğu takdirde sivil itaatsizlik, düzenli ve özgür seçimler ve bağımsız mahkemeler kadar adalet ve insan haklarına ilişkin ve demokratik hukuk devletinin varlığı ve devamı için gereklidir.³⁰

IV- Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik

Hiç bir devlet kendiliğinden ve sürekli şekilde hukuk devleti kimliği taşıyamaz. Devletin hukuk devleti sınırları içinde tutulması için direnme ihtiyacı vardır. Bu direncin kaynağı, hukuk devletinin varlık sebebini oluşturan insandır. Hukuk devleti, özellikle demokratik hukuk devleti, bir düzen olmaktan çok insan direncini olanaklı kılarak var olan bir programdır³¹. Hukukun idesini insan haklarına göre belirleyen hukuk devleti, durağan bir yapı olmayıp kişilerin karşılıklı iletişimleriyle oluşturulup geliştirilen bir içeriğe sahip bir süreçtir³². Hukuk devletine ilişkin tüm tartışmalar direnme hakkının izlerini taşır. Direnme hakkı, günümüzde modern hukuk sistemleri tarafından içerilmemekle birlikte modern devlet ve hukuk düzeninin ortaya çıkmasını sağlayan köken hakkıdır³³. Hukuk devleti, daha önce de açıklanmaya çalışıldığı gibi; hem in-

²⁹ Coşar, s. 16-17 ve 20.

³⁰ John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 70.

³¹ Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devletinde Direnme Hakkı", HFSA 10. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004 s. 124-129

³² Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Eko Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 100.

³³ 18.yy devrimlerini meşrulaştırarak modernitenin manifestoları kabul edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi (1776) ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin (1789) ortaya çıkmasını sağlayan, baskıya karşı direnme hakkı yahut direnme hakkı, modern hukukun ideolojisini oluşturan liberal hukuk anlayışı tarafından "hukuk ve düzenin korunması" gerekçesi ile itina ile reddedilmesine rağmen tamamen sönmülmemiştir. Özellikle uluslararası hukukun pragmatik çizgisi ile "ulusların kendi kaderini belirleme hakkı" çerçevesinde 20. yy'a taşınan direnme hakkı, II. Dünya Savaşı'nı izleyen soğuk savaş döneminde de savaş karşıtı protestolar ve çevre hareketleri ile ifade özgürlüğü kapsamında hukukta, sivil itaatsizlik eylemleri ile de politikada tartışılmaya devam edilmiştir. Bkz. Costas Douzinas, "The "Right to the Event", The Legality and Morality of Revolution and Resistance", *Metodo. International Studies in Phenomenology and Philosophy*, Vol. 2, No. 1, (2014), s. 151-167.

san haklarının, dolayısıyla hukukun, devletin meşruluğunun merkezine alınması, hem de siyasal katılım olanaklarının genişletilmesi ile yasaya muhatap olan kişiyi özne haline getirerek itaati farklı bir noktaya taşımıştır³⁴.

Demokratik hukuk devleti, meşruluğu basit bir yasallığa dayandırmadığı için, talep edeceği itaat mutlak bir itaat değil, nitelikli bir itattir³⁵. Siyasal iktidar, yaslandığı meşruluk zemini itibariyle direnç sahibi insanın onayına yani “sivil itaat”e ihtiyaç duyar. “Sivil itaat”, hukuk devletinde direnme hakkının sürekli güncel tutulması anlamına gelir³⁶. Sivil itaatin var olmadığı durum ise sivil itaatsizliğin koşullarını hazırlar. Bu nedenle, sivil itaatsizliğin sadece bir hak değil, aynı zamanda toplumun tutarsızlıklarını açığa çıkarıp düzeltme amacına yönelmiş bir görev olduğu da ileri sürülmektedir³⁷. Sivil itaatsizlik, hukuk düzenine karşı değil, hukuk düzeni içindeki var olan ya da ortaya çıkabilecek haksızlıklara ya da hukuk düzeninin bozulma tehlikesine karşı bir araç görevi görür³⁸.

Sivil itaatsizlik, günümüz demokratik hukuk devletlerinde direnme hakkının aldığı yeni şekildir³⁹. Gerçekten sivil itaatsizlik, Henri D. Thoreau, Mohandas K. Gandhi ve Martin L. King gibi tarihin önde gelen sivil itaatsizleri tarafından uygulanıp başarılı toplumsal sonuçlar doğurduktan sonra teorize edilmiştir⁴⁰. Sivil itaatsizlik kavramı, “şu ya da bu

³⁴ Sivil itaatsizliğin önemli savunucularından olan Hannah Arendt’e göre bunun nedeni, yasanın egemenliği altında yaşayan insanların yabancı bir iradeye değil kendi iradelerine itaat ettiklerini kabul etmeleri ve bu sayede kamu ve birey menfaatleri arasındaki çatışmanın ortadan kalkmasıdır. Bkz. Hannah Arendt, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 106.

³⁵ Jürgen Habermas, “Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. s. 130.

³⁶ Hayrettin Ökçesiz, “Hukuk Devletinde Direnme Hakkı”, s. 126.

³⁷ Bayard Rustin, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 127.

³⁸ Yakup Coşar, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 16.

³⁹ Douzinas, s.151-167; Vahap Coşkun, “Direnme Hakkı”, HFSA 5. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2002, s.76.

⁴⁰ Sivil itaatsizlik eylemlerinin tarihçesi hakkında bkz. Walter Harding, “Sivil İtaatsizlik’e Giriş”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 23-40.

ölçüde adil” ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, hukuki yolların tüketildiği noktada son çare olarak başvurulmuş ve kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşme gibi kuramsal tartışmalarda ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan şiddet içermeyen yasa dışı politik eylem olarak tarif edilebilir⁴¹. Bunun yanında, sivil itaatsizlik, farklı düşünürler tarafından yapılan ayrıntılı tartışmalarda çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin John Rawls, sivil itaatsizliği, sınırlı da olsa adil ve demokratik bir devletin anayasayı meşru kabul eden vatandaşları açısından geçerli gördüğünü belirterek sivil itaatsizliği, yönetim siyasetinin ya da yasaların değişmesini isteyen, aleni, şiddetsiz, vicdani, fakat aynı zamanda siyasi olan, yasa dışı bir eylem olarak tanımlar. Sivil itaatsizliği, demokrasinin ahlaki temeline ilişkin bir denek taşı olarak gören Rawls’a göre, bu tür eylemlerle toplumun çoğunluğunun adalet duygusuna hitap edilmekte ve topluma enine boyuna düşündükten sonra, eşit ve özgür insanlar arasındaki toplumsal işbirliği ilkelerinin dikkate alınmadığı sonucuna varıldığı mesajı verilmektedir⁴².

Sivil itaatsizlik, dar anlamda yasa karşıtı olmasına rağmen anayasayı ve toplumsal kurumları düzenleyen adalet ilkelerine dayanır ve anayasal sistemi korumanın ahlaki olarak savunulabilecek doğru yolunu oluşturur. Bu nedenle, politik ilkeler dışında dini ya da pasifist herhangi bir referansa başvurulamalı, herkesten uyması beklenebilecek adalet ve sağduyuya dayalı ilkeleri temel almalıdır. Rawls’a göre, böylece sivil itaatsizlik sadece yasaya dayalı olan iktidar anlayışını geliştirecek özgür yönetim sistemi teorisinin bir parçasını oluşturacaktır. Toplum, eşit insanlar arasında bir işbirliği sistemi olarak algılandığında, haksızlığa uğrayanlar boyun eğmek zorunda değillerdir. Sivil itaatsizlik, bu toplumlarda anayasal sistemin istikrarını sağlayan eylemlerden biridir⁴³.

⁴¹ Coşar, s. 10.

⁴² Rawls, ünlü yapıtı “A Theory of Justice”in sivil itaatsizliğe ilişkin bölümünde asıl olarak Hugo A. Bedaus’un sivil itaatsizlik tanımından hareket etmektedir. Bedaus, sivil itaatsizliğin unsurlarını, yasadışılık, aleniyet, şiddet içermeme, vicdanilik ve doğrudan ya da dolaylı olarak çığneden bir yasa ile belirli bir hükümet politikasını değiştirmeyi hedeflemek olarak açıklar. Bkz. Hugo A. Bedaus, “On Civil Disobedience”, *The Journal of Philosophy*, Cilt: 58, No: 21, Aralık 1961, s. 653-665. Rawls’ın tanımı için bkz. Rawls, s. 55-78.

⁴³ Rawls, s. 70-72.

Jürgen Habermas'a göre ise, sivil itaatsizlik yalnızca kişiye özgü inançların ve çıkarların temel alınamayacağı ahlaki bir protestodur. Kural olarak, önceden bildirilmiş ve hesaplanabilir kamuya açık bir eylemdir; hukuk düzeninin bütününe olan itaati etkilemeksizin, tekil normların kasıtlı olarak çiğnenmesini içerir; normun çiğnenmesinin hukuki sonuçlarından sorumlu olmaya hazır bulunmak tutumunu gerektirir; sivil itaatsizliğin gerçekleştiği norm ihlali sembolik bir karaktere sahiptir. Buradan da zaten protesto araçlarının şiddetten uzak bulunması gerektiği sınırlaması doğmaktadır⁴⁴. Habermas'a göre, sivil itaatsizlik, modern anayasal devletin ahlaki olumlamaya duyduğu gereksinimden ileri gelmektedir. Pozitif hukuk kuralları, itaati, geçerliliklerini demokratik ve anayasal işleyişe dayandırarak açıklasa da, hukuk devletinin bütünlüğü söz konusu olduğunda anayasanın geçerlilikleri pozitif hukuka bağlı olmayan ilkeler üzerine kurulmuş olması gerekir. Bu nedenle, demokratik bir devlette, hukuk düzeninin bütününe ilişkin olarak beklenebilecek itaat mutlak değil, ilkeseldir. Sivil itaatsizlik, hukuk devleti sınırları içinde, çoğunluğa yapılan bir çağrı olarak vatandaşın yönetime katılma rolü çerçevesinde herkes açısından makul görülebilecek evrensel içerikli anayasal ilkeler yaratılmasını ve hukuk devletinin meşruiyetinin sürmesini sağlar; bu bağlamda olgun bir politik kültürün vazgeçilmez unsurudur⁴⁵.

Hannah Arendt'e göre ise, sivil itaatsizlik bir bireyin tekil davranışı ile ortaya çıkmaz. Ortak çıkardan çok, ortak bir düşünce ve hükümet politikasına karşı çıkma kararıyla bir araya gelmiş siyasi azınlığın, yasa dışı, aleni ve barışçıl bir protesto biçimidir. Arendt, sivil itaatsizlik bakımından ahlak ve politika arasındaki farka da değinerek, eylemin vicdan ve bundan çıkan bireysel sorumluluk ile değil politik bir bakış açısıyla tartışılması gerektiğini vurgular. Bu açıdan bakıldığında Arendt'e göre, bir fikrin gücü vicdana değil, politik olarak gündeme getirilmesine ve onu paylaşanların sayısına bağlıdır. Sivil itaatsizlik eylemcisi, bir grup adına onun iradesine uygun şekilde, kendisi için bir

⁴⁴ Habermas, "Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", s.128.

⁴⁵ Habermas, "Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", s. 129-133 ve 135.

istisna oluşturmak için değil, temel bir anlayış farkından dolayı yasaya ve iktidara karşı çıkar⁴⁶.

Dworkin, sivil itaatsizliğin, hükümetin ve politik birliğin meşruiyetini esas olarak kabul eden kişilerin vatandaş olarak üzerine düşen sorumluluklarından kaynaklandığını; politik, etik ve stratejik sorunlarla ilgili fikir ayrılıkları dolayısıyla geliştiğini belirtir⁴⁷. Anayasanın toplumun çıkarlarını ilgilendiren sıkıntılar karşısında yetersiz kalması halinde, vatandaşlar tek tek bireyler halinde özgün egemenlik haklarına sahip çıkabilmelidir. Bu anlamda demokratik hukuk devleti meşruluğun korunmasına muhtaçtır⁴⁸.

Bu tanımların ortaklıkları üzerinden sivil itaatsizliğe ilişkin genel bir yaklaşıma ve sivil itaatsizliğin içerdiği belli unsurlara ulaşmak mümkündür. Bu çerçevede incelediğinde, sivil itaatsizlik, “yasal protesto biçimlerine karşı bir hukuki normun çiğnenmesiyle; bencil ve olağan hukuk ihlallerine karşı dikkate ve saygıya değer bir ahlaki-siyasi motivasyonla işlenmesiyle; gizlice işlenen kriminal fiillere karşı kamuya açık olmasıyla; geleneksel, klasik direnme hakkı, devrim, ihtilal, hükümet darbesine karşı, duruma göre kamuya açıklığı ve şiddetsizliği ile; siyasi teröre ve dinsel terörizme karşı, protesto edilen devlet ediminin haksızlığının diğer üçüncü kişilerce de görülebilir, anlaşılabilir ve yine kendisinin kaba güçten ayrılmış olmasıyla; ileri sürülebilecek samimiyetsizlik iddialarına karşı edimin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumuyla temelde ayrılmaktadır⁴⁹.” Dolayısıyla, sivil itaatsizlik, yasaya aykırılık, demokratik hukuk devleti ile örtüşen ahlaki-siyasal değerlerin savunulması, kamuya açıklık (alenilik), şiddetsizlik, hukuk sisteminin geneline değil tekil haksızlıklara karşı oluşu ve politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi unsurlarını içerisinde barındırır.

Sivil itaatsizliğin içerdiği bu unsurlardan hukuk uygulaması açısından en tartışmalı olanları şiddetsizlik ile politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesidir. Sivil itaatsizlik eylemlerinin ortaya çıkmasının en önemli nedeni devletin yasama, yürütme ve yargı erklerinin toplumdaki

⁴⁶ Arendt, s. 83-84, 87-88, 93,99.

⁴⁷ Ronald Dworkin, “Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 146-160.

⁴⁸ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, 1977, s. 206.

⁴⁹ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 109.

adaletsizlik ve çelişkileri dengeli şekilde ele alamıyor oluşudur. Devletin gelişmesi ve toplumsal sorunlara ilişkin görüş birliğinin sağlanması için harekete geçen toplumsal kesimlerin siyasal ve hukuksal zeminde önlerinin tıkanması sivil itaatsizlik eylemlerinin ortaya çıkmasına neden olur⁵⁰. Ancak, daha önce de tartışıldığı gibi, “hukuk devleti”nden uzaklaşıldığı, hukukun üstünlüğü ilkesini reddedildiği oranda, meşruiyet zeminini yitiren siyasal iktidar, güçlenen muhalefeti sahip olduğu şiddet telkini kullanarak geriletmeye ve itaat üretmeye çalışır. Dworkin’in belirttiği gibi, belli bir ahlaka aykırılığa, haksızlığa ya da toplumun hatta çoğunluğun kendi çıkarları açısından dahi saçma ve anlamsız görülen politik karar ve eylemler konusunda gerçekleştirilen sivil itaatsizlik eylemleri, asıl olarak ikna stratejisi üzerine kurulur; ikna edici sivil itaatsizlik olanaklarının yokluğu durumunda ise şiddet içermeyen, başarı şansına sahip yıldırıcı stratejiler benimsenebilir⁵¹. Habermas ise eylemlere ilişkin tartışmaya farklı bir pencereden bakarak siyasi iktidarın tasvip ettiği protesto şeklini kinayeli bir şekilde açıklar. Buna göre, en iyi protesto biçimi salonlarda yapılan gösterilerdir; gösteriler dışarıda yapıldığında yetişkin, düzgün giyimli vatandaşların düzenli yürüyüş kolu biçimindeki görüntüden sapmaması ve vilayet önünde yapılan konuşma ile sonlandırılması gerekir. Polisin ilk çağrısının ardından hemen eve gitmeyenler “huzur bozucu” olarak görülüp güvenlik açısından tehdit olarak nitelenir⁵².

Sivil itaatsizlik eylemlerinin şiddet boyutu tartışılırken kuşkusuz yaşanması muhtemel mağduriyetler bağlamında meşru müdafaadan ve hukuka aykırı olmayan şiddet eylemlerinden söz edilebilir⁵³. Gerçekten de barışçıl gösteriler esnasında kendilerini, devlet güçleri tarafından kullanılan orantısız güç karşısında bulan kişilerin eylemlerinin “şiddetsizlik” unsurunun kuramsal bir düzlemde ele alınması ile anlaşılabilirliği oldukça zordur. Örneğin, sivil itaatsizliğin en başarılı uygulayıcılarından olan Martin Luther King’e göre, şiddetsizlikten anlaşılması gereken huzur ortamı değildir; gerginlik yaratmak şiddetsiz direniş eylemleri yürü-

⁵⁰ Bayard Rustin, s. 131

⁵¹ Dworkin, s. 146-160.

⁵² Jürgen Habermas, “Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, s. 123.

⁵³ Hans Saner, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s.170.

tenlerin görevlerinin bir parçasıdır ve kararlı bir biçimde şiddete ve yıkıcı gerginliğe karşı olduğunu vurgulamasına karşın gelişme için elzem olan yapıcı, şiddete dayalı olmayan gerginliğe ihtiyaç vardır⁵⁴.

Dworkin'in belirttiği gibi, sivil itaatsizlik bencillik, öfke ve çılgınlıktan kaynaklanan sıradan yasa dışı eylemden farklıdır. Sivil itaatsizlik eylemcileri, kendilerini toplum dışında görmedikleri gibi asıl olarak iktidarın ve siyasal birliğin meşruiyetini kabul ederler. Böylece sorumluluktan kaçmayıp aksine vatandaşlık görevlerinin kendilerine yüklediği sorumluluk ile hareket ederler⁵⁵. Demokratik hukuk devletinin çerçeve koşullarından doğan sivil itaatsizlik, siyasal iktidarın meşruluğunun sarsılması ile ortaya çıkar, hukukun üstünlüğü çerçevesinde iş görmeyen, anayasal hak ve özgürlüklere değer vermeyen otoriter bir siyasal iktidarın önüne geçmek için birey olma bilincine vurgu yapar ve yeni hakların gelişiminde ön açıcı olur⁵⁶. Dolayısıyla, sivil itaatsizlik tekil hukuk normlarının çiğnenmesiyle ortaya çıkmasına rağmen anayasal sistemin istikrarını sağlayan ve devamından yana eylemlerdir⁵⁷.

Sivil itaatsizlik, siyasal iktidarın meşruluk kaybı üzerine hukuk devletinin anayasal ve demokratik yapısını korumak yönünde bir çaba olarak algılandığında, siyasal düzeyde meşru olduğu kadar hukuki alanda da meşru kabul edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Sivil itaatsizliğin bir unsuru olarak ortaya konan eylemin siyasi ve hukuki sorumluluğunun üstlenilmesi, sivil itaatsizlik eyleminin samimiyetinin ve hukuk sisteminin bütününe karşı olmadığını bir ifadesi olarak düşünülmemektedir⁵⁸. Sivil itaatsizlik eylemlerinin yasaya karşı itaatsizlik içermesi nedeniyle ortaya çıkan hukuki sorumluluğun reddedilmesi ve eylemlerin hukuka uygun sayılması, sivil itaatsizliği normalleştirerek çoğunluğa yönelik çağrının etkisini düşüreceği gerekçesi ile eleştirilere konu ol-

⁵⁴ Martin Luther King, "Birmingham Cezaevi'nden Mektup", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s.199-200.

⁵⁵ Dworkin, "Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği", s. 146-147.

⁵⁶ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, 4. Baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1998, s. 140; İbrahim Ö. Kaboğlu, "Bildiri: Sivil İtaatsizlik", İç. *Sivil İtaatsizlik*, Disiplinlerarası Kolokyum 7-9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, Hayretin Ökçesiz (Yayına Hazırlayan), İstanbul: Dünya Yerel Yönetim Ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, 1999, s.189-203.

⁵⁷ John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 68.

⁵⁸ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128.

maktadır⁵⁹. Ancak, hukuk sisteminin meşruluğunun tartışmaya girdiği koşullarda, bu meşruluğu yeniden yaratma adına girişilen eylemlerden dolayı cezalandırmayı kabul etmek bir paradoks olarak da nitelendirilebilir. Bu nedenle, sivil itaatsizliğin sonucu doğan hukuki sorumluluğun, yargılama sürecinin sonunda, eylem hukuka uygun görülerek geriye dönük olarak hukuki meşruluk kazanabilecektir⁶⁰. Yasaya karşı itaatsizliğin, sadece yasa ihlalcisinin eyleminden dolayı verilecek cezayı kabul etmesi koşuluyla haklı kabul edilmesi, sivil itaatsizliğin dayandığı adalete ilişkin esas tartışmayı yadsımak anlamına gelecektir⁶¹.

Sivil itaatsizliğin tanımı gereği yasaya aykırı oluşu, onun hukuken cezalandırılması gereken bir eylem olarak görülmesini gerektirmeyeceği gibi, aksine bu durum sivil itaatsizliğin demokratik hukuk devletine ulaşma hedefine ulaşmasında yargı mekanizmasının önemine işaret etmektedir⁶². Hukukun normal işleyişi yetersiz olduğunda, hukuk, hukuk dışı güçler tarafından kuşatıldığında, demokratik ve uzlaşmacı bir yolla hukuk çerçevesinde değişiklik getirilebilmesi için sivil itaatsizlik eylemlerinin bağımsız bir yargı tarafından ele alınması gerekmektedir⁶³. Nitekim, ABD ve İngiltere gibi, yargı bağımsızlığının geliştiği ve yargı kararlarının hukuk içinde önemli yer tuttuğu ülkelerde, sivil itaatsizlik eylemleri hakkında verilen ve eylemleri evrensel insan hakları ilkeleri çerçevesinde hukuka uygun olarak tanımlayan yargı kararları önemli

⁵⁹ Habermas, “Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, s. 135.

⁶⁰ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s. 128.

⁶¹ Arendt, s. 82-83.

⁶² TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası)’na ilişkin olarak Türkiye’deki yargı makamlarının verdiği kararlar bu noktada önemli bir örnek olarak görülmektedir. Bkz. Sibel Yılmaz, “Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu”, http://www.umut.org.tr/UserFiles/SibelYilmaz_demokratik_hukuk_devletinde_sivil_itaatsizlik_olgusu.pdf (16.02.2014). Yakın tarihte, Denizli’de açılan Gezi davasında verilen gerekçeli karar da sivil itaatsizliğin hukuk-politika ve demokrasi tartışmalarındaki yerine ilişkin bir makale olarak okunabilir niteliktedir. Kararda şu ifadeler yer verilmiştir: “Ayakta duranı, oturmanı, yürüyeni, tencere tava çalanı, ışık yakıp söndüreni tehdit, tehlike olarak görmek, sesini kesmek için mücadele etmek bırakın ilerisini demokrasi ile bağdaşmaz. Şiddet unsuru taşımayan sadece etkiye tepki ölçüsü doğrultusunda tepki gösteren bu sanıkların suç işleme kastı ile hareket etmediklerinin düşünülmesi gerekir...” 12 Mart 2014 tarihli Hürriyet Gazetesi Haberi, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/25993323.asp>; (25.04.2014)

⁶³ Harrop A. Freeman, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 109-119.

hukuki ve toplumsal değişimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁶⁴. Rawls ve Dworkin gibi düşünürler sivil itaatsizlik eylemleri için katı olmayan bir cezai takibin uygun olduğunu vurgularken, Habermas, hakimlerin sivil itaatsizlik eylemlerinin adi suçlardan farklı olduğunu açık bir biçimde ortaya koymak zorunda olduklarını savunur. Habermas'a göre, hukuk kurallarını ihlal eden sivil itaatsizlik eylemcilerinin eliter bir zihniyet veya narsist güdülerden değil demokratik meşruluk iddiasından yola çıktıkları unutulmamalı, bugün yasadışı kabul edilen yahut yarın da haksız bir konumda olacak insanlara karşı saygı muhafaza edilmelidir. Hakim ve savcıların, sivil itaatsizlik eylemlerinin demokratik hukuk eylemleri açısından önemini görmezden gelip söz konusu eylemleri sıradan hukuka aykırılıklarla eş görmeleri "otoriter yasacılık zemini"nin ortaya çıkışına neden olur⁶⁵. Hukuk devletinden kopuş anlamına gelebilecek otoriter yasacılık zemininin yaratımı ise, hukukun tartışmalı meşruluğuna vurulacak son darbedir.⁶⁶ Sivil itaatsizlik, politik pratiğin yasa dışı ama gerekli bir düzelticisi olarak görüldüğünde ise, sivil itaatsizlik hakkı kabul edilerek ya da eylemciler cezalandırılmayarak daha "adile yakın bir sistem"nin varoluş koşulları hazırlanabilir⁶⁷.

⁶⁴ Bu konuda en bilinen örnek, insan haklarının gelişimi açısından tarihi bir adım olarak görülen Amerikan Yüksek Mahkemesinin Montgomery Otobüs Eylemi sonrası verdiği "Browder v. Gayle" kararıdır. Rosa Parks adlı siyahi bir kadının toplu taşıma sisteminde uygulanan ırkçı kuralları çiğnemesi ile başlayan sivil itaatsizlik eylemlerine Martin L. King önderlik etmiş, yüksek mahkeme sivil itaatsizlik eylemleri ardından verdiği kararda söz konusu hukuk kurallarını anayasaya aykırı bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joel B. Grossman, Mary H. Grossman, *Law and Change in Modern Amerika*, California: Goodyear Publishing Company, 1971, s. 357 vd.

⁶⁵ Habermas, "Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", s. 134-136.

⁶⁶ Bu noktada hatırlatılması gereken bir diğer husus, günümüz hakimlerinin ulusal hukuk anlayışlarını aşip uluslararası hukuk kuralları doğrultusunda önlerindeki olayı ele alma zorunluluklarıdır. Yasalar yorumlanırken ve dosya incelenirken evrensel değerleri ve insan olmanın başlı başına bir değer olduğuna kanaat getirmeyen hakim hüküm vermeye yetkin görülmemelidir. Aksi takdirde müdahale ve eleştirinin olmadığı durağan bir hukuk sistemi ortaya çıkacak ve otoriter siyasal anlayışa kapı aralayacak, yapılan ezbere uygulamalarla hukuk idesi ile örtüşmeyen yargı kararları ortaya çıkacaktır. Bkz. Ceylan, s. 45; Tepe, s. 62.

⁶⁷ Saner, s. 173.

V- Sivil İtaatsizlik Tartışmaları Bağlamında Çoğunluk ve Azınlık Kavramları

Sivil itaatsizliğe ilişkin kuramsal tartışmalarda en sık başvurulan kavramlardan ikisi çoğunluk ve azınlık kavramlarıdır. Sivil itaatsizliğin, genel itibariyle, demokratik hukuk devletinin gelişimi açısından düzeltici bir araç olarak görüldüğü düşünüldüğünde, çoğunluk ve azınlık kavramlarının bu tartışma açısından belirleyiciliği ortaya çıkmaktadır. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, hukuk devleti, demokrasilerde siyasi iktidara karşılık gelen çoğunluğun karar ve eylemlerinin sınırlandırılması anlamına gelirken; kanun devletinden farklı olarak meşruluk açısından otoriter yasacılık zemini yerine adalet ve insan haklarına dayalı bir hukuk anlayışı kurarak çoğunluğa karşı azınlığı koruyan çoğulcu bir anlayışı beraberinde getirir.

Demokrasinin özü, siyasal eşitlik ve çoğunluğun ülkeyi anayasa ve hukuka uygun şekilde yönetmesi düşüncesine dayanır. Demokrasilerde, siyasi iktidarın çoğunluğun iradesi olarak ortaya çıktığı düşünülürse, yönetimin bir “sayı üstünlüğüne” indirgenmemesi için çoğunluk ilkesinin hak ve özgürlükler ekseninde sınırlandırılması gerekir. Çoğunluğun sınırlandırılmaması halinde, kendisini sürekli çoğunluk haline getirebilmesi zor değildir. Azınlığa dönüştürülemeyen bir çoğunluğun olduğu yerde demokrasiden söz edilemez. Dolayısıyla demokrasi, çoğunluğa dayanmakla birlikte, azınlığı yok sayan ve sınırlandırılmayan bir çoğunluk demokrasinin yokluğu anlamına gelecektir. Aksini savunmak, Almanya’daki Nasyonal Sosyalist rejimi, demokratik bir rejim olarak kabul etmeyi gerektirir⁶⁸.

Hukuku değerden bağımsız bir normlar sistemi olarak ele alan Kelsen’e göre dahi, çoğunluk ilkesi hiçbir zaman mutlak egemenlik anlamına gelmez; tanım gereği azınlığın varlığının kabulünü gerektirir. Demokrasilerde her ne kadar hukuk düzeni çoğunluğun iradesine göre biçimlendirilse de, herhangi bir azınlığın hukuk düzeninin yaratımına katılmasının sınırlandırılması, bu sınırlandırma çoğunluğun kararı ile gerçekleştirilse bile, demokratik görülemez. Bu nedenle, mutlak ege-

⁶⁸ Mehmet Turhan, “Anayasacılık Açısından Çoğunluk İlkesi”, Yıl: 1995, AÜHF Dergisi Cilt: 50, sayı:1, s. 401-413.

menliğinin önlenmesi için çoğunluk, azınlığın yararına olacak şekilde sınırlandırılabilir⁶⁹.

Hukuk, hukuk devletine içeriğini kazandıran adalet ve haklar bağlamında değere bağlı bir kavrayış ile tanımlandığında ise, çağdaş demokrasi, hukukun düzenlenmesi ve devletin örgütleniş sürecine insan haklarını temel alan bir yaklaşımın varlığına bağlıdır. Bu açıdan demokrasinin, kamunun yönetimine ilişkin kararların ilgili bütün vatandaşların katılımıyla alındığı yönetim şekli olarak tarif edilmesi gerekmektedir. Bu noktada başka bir zorunluluk ise karar alımına katılan bu vatandaşların devletin, toplumdaki herkesin temel hak ve özgürlüklerini korumak için var olduğunun bilincinde olmalarıdır. Demokrasi, çok partili siyasal hayat ve seçimlerle özdeşleştirilerek, çoğunluğun kural koyma ve yönetme hakkına indirildiğinde, insan haklarını tehdit eder bir görünüme bürünebilmektedir⁷⁰.

Demokrasilerde, çoğunluk karar alma süreçlerinde belirleyici olmakla birlikte, insan haklarına dolayısıyla azınlıkların haklarına aykırı kararlar alamayacağı gibi, karar alma sürecinde herkesin sözünü söylemesine olanak tanır⁷¹. Habermas'a göre, günümüz toplumunda ortak kimlikler ve değerler bölünüp çeşitlenirken, yaşamsal sorunlara ilişkin olarak demokrasilerde çoğunluğa dair bakış açısı değişmeksizin sürerse, ulusal, etnik, dini azınlıklarla olduğu gibi bölünmeler olacak yani çoğunluk prensibinin asli işleyiş ve geçerlilik koşullarının zedelendiğinin göstergesi olan ayrımcılık gündeme gelecektir. Çoğunluk kuralının meşruiyetini koruyabilmesi asgari bir takım koşulların varlığına bağlıdır⁷².

İçinde farklı dini, etnik, kültürel, ideolojik vs grupları barındıran heterojen toplumlarda, otoriter rejimlerden farklı olarak demokratik hukuk devletlerinde, çoğunluğun azınlık üzerinde baskı kurmasının önlenmesi için temel hak ve özgürlüklerin korunması büyük önem taşımaktadır⁷³. Azınlık kavramı denilince ilk akla gelen, dini, etnik ve bölgesel

⁶⁹ Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, Anders Wedberg (çev.), The Lawbook Exchange Limited, New Jersey, 2007, s. 287.

⁷⁰ İoanna Kuçuradı, "Yirmibirinci Yüzyılın Eşiğinde Demokrasi Kavramı ve Sorunları", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, s. 24-25.

⁷¹ Coşar, s. 20.

⁷² Habermas, s. 140-141.

⁷³ Rosenfeld, s. 1310-1311.

azınlıklar olmakla birlikte, günümüzde azınlık kavramı çerçevesinde farklı yaşam ve davranış biçimlerine sahip tüm gruplar gelmektedir⁷⁴. Her çoğunluk demokrasisi içinde etnik kökeni, dini ya da dili vb farklı azınlıkların ya da benzeri özellikleri olan bölgelerin seslerini bastırma, bunlarla ilişkileri içinde kendisini otoriter bir çoğunluk yönetimine dönüştürme tehlikesini bünyesinde barındırır. Bu nedenle, çağdaş bir demokrasinin azınlıkları koruması, demokratik hükümet ve kurumların iktidarın sınırları olduğunu kabul etmesi özel önem taşımaktadır⁷⁵.

Sivil itaatsizlik, bu noktada, kurumlar dışı olmakla birlikte, politik pratik ve demokrasinin işleyişi açısından, en az bağımsız yargı ve kuvvetler ayrılığı kadar önem taşıyan, sembolik özellikte, yasal olmayan ancak meşru bir araçtır. Demokrasi, olgunluğunu, bu çağrılara karşı geliştirdiği tepki ile gösterir. Gelişkin bir demokratik hukuk devletinin varlığı, sivil itaatsizlik eylemlerinin meşruluğunun kabul edilerek cezalandırma yerine katılım olanaklarının geliştirilmesi ve toplumda konsensus oluşturulmaya çalışılması, söz konusu uygulama ya da yasanın tepkiler doğrultusunda yeni baştan ele alınmasına bağlıdır⁷⁶. Böyle bir demokrasi, mutlak doğrunun varlığına inanmayan ve kendisini mutlak doğrunun temsilcisi olarak görmeyen, kendine güvenen, gelişmeye öğrenmeye açık demokrasidir⁷⁷.

Demokratik hukuk devletinin sağlıklı olarak işlemediği durumlarda, örneğin, yüksek mevkilerdeki bireylerin cehaletleri ya da bireysel çıkarları nedeniyle yasaların sınırlarını aşmaları, rüşvet işlerine bulaşmaları, açıkça yalan söylemeleri, güç alanlarını genişletmeleri ya da insan haklarını ihlal etmeleri durumlarında, parlamenter kontrol ve bağımsız mahkemeler gibi kurumsal denetim mekanizmalarının işletilememesi halinde, ölçülülük ve etkinlik unsurları gözetilerek şiddet içermeyen bütün direniş biçimleri kullanılabilir. Bu biçimlerden bazıları, yayımcı-

⁷⁴ Coşar, s. 18.

⁷⁵ Saner, s. 168.

⁷⁶ Arendt'e göre, toplumsal muhalefetin susturularak devletin halk üzerinde egemenlik kurduğu totaliter rejimlerde, sivil itaatsizlik gibi aleni eylemler ile kamuoyuna çağrıda bulunmaları beklenmez; bu noktada vatandaşlara düşen sorumluluk baskıyı içerdiren onaylamamaları ve caniyane eylemlere katılmamalarından ibarettir. Hannah Arendt, "Diktatörlük Dönemlerinde Kişisel Sorumluluk", Yakup Coşar, "Sivil İtaatsizlik", *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 191-192. Saner, s.172-173.

⁷⁷ Coşar, s.20.

lık, eleştiri, propaganda, gösteri ve propaganda vb, normal koşullar altında yasaldır ve vatandaşlık haklarının kullanılması anlamına gelir⁷⁸. Bu yasal direniş biçimlerinin kullanımının zorlaştırılması ise sivil itaatsizlik eylemlerini hukuki ve ahlaki açıdan bir zorunluluk haline getirecektir. Rawls'a göre, çoğunluğun kötü niyetini ve düşmanca hedeflerini açıkça ortaya koyması durumunda ise sivil itaatsizlik bile çok yumuşak bir karşı çıkış olarak değerlendirilmelidir. Neticede, kamuoyuna yönelik bir çağrı olan sivil itaatsizliğin başarısı, toplumun adalet ilkelerinin, özgür ve eşit bireylerin işbirliği olarak algılanmasına bağlıdır⁷⁹.

Sivil itaatsizlik, ortak bir çıkardan ziyade ortak bir düşünce etrafında ve çoğunluğun desteğine rağmen hükümet politikalarına karşı çıkma kararı ile bir araya gelmiş örgütlü azınlıklar tarafından gerçekleştirilir. Bu açıdan önemli olan sayısal büyüklükten çok, sahip oldukları ve etrafında birleştikleri düşüncelerin niteliğidir⁸⁰. Hukuka dolayısıyla da siyasi iktidara meşruluğunu veren adalet arayışı, çoğunluğun gücüne rağmen kendi konumundan vazgeçmesine ve sivil itaatsizlik içinde olan bireylerin taleplerini önemsemesine neden olmalıdır. Çoğunluk ve itaatsizlik eylemi içindeki azınlık grupların adalet anlayışlarındaki tüm farka rağmen, karşılıklı olarak yer değiştirmeleri durumunda yaşanacakları öngörmeleri, benzer adalet ilkeleri etrafında buluşmalarına ve adalet duygusunun canlı bir politik güç olarak ortaya çıkmasına neden olabilir. Vatandaşların adalet tasarımları arasında uyumun varlığı ve sivil itaatsizlik eylemlerinin dayandığı meşru zeminin kabulü, toplumsal barış ve düzenin sağlanması için bir zorunluluktur⁸¹. Bu nedenle, sivil itaatsizlik eylemini ortaya koyan örgütlü azınlıkların varlığı ve ortaya konan düşüncelerin niteliği, süreç içerisinde çoğunluğun ruh hali ve düşünceleri üzerinde önemli ölçüde etkili olabilmektedir⁸².

⁷⁸ Saner, s. 174-178.

⁷⁹ Rawls, s. 65 ve 69.

⁸⁰ Arendt, "Sivil İtaatsizlik" s. 84 ve 100.

⁸¹ Rawls, s. 74-75 ve 78.

⁸² Arendt, "Sivil İtaatsizlik" s. 118.

VI- Sonuç

Hukuk devleti, hukuka sahip bir devletten öte anlamlar içermektedir. Hukuku devletin koyduğu kurallara indirgeyen otoriter kavrayış, siyasal iktidarı vatan, millet, lider gibi insanüstü değerler etrafında meşrulaştırarak hukuku toplumu belirlemeye yarayan basit bir araca dönüştürmeye meyillidir. Oysa toplumsal gerçekten bağımsız ve adalet idesine yönelmeyen bir hukuk toplumu belirleme yetisinden de büyük ölçüde yoksundur. Bu nedenle, demokratik hukuk devletinin sağlıklı olarak işlemediği, yani siyasal iktidarın toplumsal talepler ve etik ilkeler doğrultusunda sınırlandırılmadığı, siyasal katılım olanaklarının oluşturulmadığı ve parlamentonun toplumsal iletişimin gerçekleştiği siyasal bir alan olarak değil, çoğunluğun temsili olarak algılandığı koşullarda, hukuka itaat, yerini direnişe bırakmaya başlar.

Günümüzde direnişin en çok rastlanılan görünümü dar anlamda yasa karşıtı olmasına rağmen anayasayı ve toplumsal kurumları düzenleyen adalet ilkelerine dayanan sivil itaatsizliktir. Sivil itaatsizlik, demokratik hukuk devletinin varlığı ve devamı açısından özgür seçimler ve bağımsız mahkemeler kadar gerekli bir düzeltici mekanizmadır. Özellikle, demokratik hukuk devletinin önemli ölçüde zarar gördüğü, parlamentoların kontrol ve bağımsız mahkemeler gibi kurumsal denetim mekanizmalarının işlemediği, yayımcılık, eleştiri, gösteri ve propaganda vb yasal direniş biçimlerinin kullanılmadığı hallerde sivil itaatsizlik siyasal iktidarın meşruluk zeminini tartışmaya açmak için önemli bir işlev görmektedir.

Meşruluğun, toplumdaki farklı beklenti ve talepler gözetilmeksizin sayı üstünlüğüne dayalı şekilde çoğunluk iradesi etrafında şekillendirilmesi, hukuk devleti etrafında örgütlenmeyen demokrasilerin en önemli açmazlarından biridir. Bu noktada, toplumda konsensüsün yeniden inşa edilerek demokratik hukuk devletinin yeniden oluşturulması ise azınlık olarak nitelendirilen farklı toplumsal grupların tepkilerinin önemsenmesi ve hukukun bu doğrultuda yeniden ele alınması ile mümkündür. Hukuk devletinin güvencelerinden yararlanamayan azınlıkların örgütlü tepkileri sırasında başvurduğu en önemli eylem biçimlerinden olan sivil itaatsizlik eylemleri, bu nedenle, sadece yasadışı görülerek kamusal tartışmanın dışına itilmemeli aksine adalet ilkelerine dayalı olarak yapılmış bu kamusal çağrılara kulak verilerek sistem içindeki düzeltici işlevini yerine getirmesi sağlanmalıdır. Aksi takdirde, çok az bir farkla çoğunluğa geçen toplumsal gruplar otoriter bir yasacılık zemini ile diğer toplumsal

grupları kamusal alanının dışına iterek zora dayalı ve sınırsız bir siyasal iktidarın ortaya çıkmasını sağlayabilecektir. Bu durumda ise, etkiye karşı olarak ortaya çıkacak tepki de zora dayalı olacak ve demokratik hukuk devleti, yerini toplumsal kargaşaya bırakma tehdidi ile karşı karşıya kalacaktır.

KAYNAKÇA

Aktaş, Sururi, “Müzakere (Söylem) Etiği, Demokrasi ve Meşruluk”, EÜHFD, Cilt: 15, Sayı: 1-2, Haziran 2012, ss. 1-20.

Arendt, Hannah, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 79-122.

Arendt, Hannah, “Diktatörlük Dönemlerinde Kişisel Sorumluluk”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 182-195.

Arslan, Zühtü, “Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, ss. 65-87.

Bedaus, Hugo A., “On Civil Disobedience”, *The Journal of Philosophy*, Cilt: 58, No: 21, Aralık 1961, ss. 653-665.

Ceylan, Yasin, “İnsan Hakları ve İnsanüstü Değerler”, HFSA 13. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, 2004, ss. 42-46.

Coşar, Yakup, “Sivil İtaatsizlik”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 9-29.

Douzinias, Costas, ‘The Right to the Event’, *The Legality and Morality of Revolution and Resistance*, *Metodo. International Studies in Phenomenology and Philosophy*, Vol. 2, No. 1, (2014), ss. 151-168.

Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Şirin Tekeli (çev.), Varlık Yayınları, İstanbul, 2004.

Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, 1977.

Dworkin, Ronald, “Sivil İtaatsizliğin Etiği ve Pragmatikliği”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 144-165.

Erdoğan, Mustafa, “‘Hikmet-i Hükümet’ten Hukuk Devletine Yol Var mı?”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, ss. 45-59.

Freeman, Harrop A., “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, ss. 110-126.

Friedrich, Carl J., *The Philosophy of Law in Historical Perspective*, The University of Chicago Press, Chicago&London, 1963.

Giddens, Antony, *Modernliğin Sonuçları*, Ersin Kuşdili (çev.) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

Grossman, Joel B., Mary H. Grossman, *Law and Change in Modern Amerika*, California: Goodyear Publishing Company, 1971.

Gülenç, Kurtul, “Hukuk ve Şiddetin ‘Hayaletimsi’ Birlikteliğinin Benjaminci Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme”, HFSA 20. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 59-67.

Gürbüz, Ahmet, *Hukuk ve Meşruluk: Evrensel Erdem Üzerine bir Deneme*, Beta Yayınları, İstanbul, 2004.

Habermas, Jurgen, *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse, Theory of Law and Democracy*, William Rehg (çev.), The MIT Press, Cambridge, 1996.

Habermas, Jurgen, “Sivil İtaatsizlik Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı. Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 122-144.

Harding, Walter, “Sivil İtaatsizlik’e Giriş”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, ss. 23-41.

Hürriyet Gazetesi, 12 Mart 2014, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/25993323.asp>.

Kaboğlu, İbrahim Ö., *Özgürlükler Hukuku*, 4. Baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1998.

Kaboğlu, İbrahim Ö., “Bildiri: Sivil İtaatsizlik”, *Sivil İtaatsizlik*, Disiplinlerarası Kolokyum 7–9 Kasım 1997 Uludağ/Bursa, Hayretin Ökçesiz (haz.), Dünya Yerel Yönetim Ve Demokrasi Akademisi (Wald) Yayını, İstanbul, 1999, ss.189-203.

Kale, Nesrin, “Hukukun Adalete Uygunluğu”, HFSA 9. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 60-67.

Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Kelsen, Hans, *General Theory of Law and State*, Anders Wedberg (çev.), The Lawbook Exchange Limited, New Jersey, 2007.

King, Martin Luther, “Birmingham Cezaevi’nden Mektup”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 195-216.

Kuçuradi, Ioanna, “Adalet Kavramı”, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Hayrettin Ökçesiz (haz.), Alkım Yayınevi, 1997, s. 322-329.

Kuçuradi, Ioanna, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Metaksan Ld., Ankara 1982.

Kuçuradi, Ioanna, “Etik İlkeler ve Hukukun Temel İlkeleri Olarak İnsan Hakları”, HFSA 13. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2005 ss. 36-42.

Kuçuradi, Ioanna, “Yirmibirinci Yüzyılın Eşiğinde Demokrasi Kavramı ve Sorunları”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, ss. 21-27.

Ökçesiz, Hayrettin, *Sivil İtaatsizlik*, Eko Kitaplığı, İstanbul, 2001.

Ökçesiz, Hayrettin, “Hukuk Devletinde Direnme Hakkı”, HFSA 10. Kitap, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2004 ss. 122-130.

Poggi, Gianfranco, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Aysun Babacan (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Rawls, John, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013 ss. 55-79.

Rose, Johathan, “The Rule of Law in The Western World: An Overview”, *Journal of Social Philosophy*, Cilt: 40, No: 4, Kış 2004, ss. 457-470.

Rosenfeld, Michel, “The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy”, *Southern Californian Law Review*, Cilt: 74, 2000-2001, ss. 1307-1352.

Rustin, Bayard, “Sivil İtaatsizlik Üzerine”, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, C. Hakan Arslan (çev.), Vadi Yayınları, Ankara, 1999, ss. 126-132.

Sancar, Mithat, “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 13, ss.25-45.

Sancar, Mithat ““Devlet Aklı” Kıskaçında Hukuk Devleti”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Saner, Hans, “Demokrasilerde Direnme Sorumluluğu Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 165-188.

Thoreau, Henry D. “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik*, Yakup Coşar (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 29-55.

Turhan, Mehmet. “Anayasacılık Açısından Çoğunluk İlkesi”, *AÜHF Dergisi* Yıl: 1995, Cilt: 50, sayı:1, ss. 401-413.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Taha Parla (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Yılmaz, Sibel, “Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu”, http://www.umut.org.tr/UserFiles/SibelYilmaz_demokratik_hukuk_devletinde_sivil_itaatsizlik_olgusu.pdf.